

Oponentský posudek na disertační práci Jarmily Kubáňkové: Představy smrti u dětí

Ad zvolené metody disertace

Ke spolupráci autorka získala 11 dětí (6 dívek, 5 chlapců) z Prahy a okolí, a to ve věku 9–10 let. Hledala děti, které by dle odborné literatury neměly disponovat tzv. dospělým konceptem smrti a současně měly být schopné vyprávět „dostatečně dobrý příběh, aby mohl být využit pro další zpracování“ (s. 53). Děti pocházely z českého etnika; rodiny byly přiměřeně sociálně integrované; děti neměly závažné výchovné nebo prospěchové problémy; údajně nebyly dosud vystaveny zkušenosti s život ohrožující situací (těžká nemoc, trestný čin apod.) či přímo úmrtím blízkých či oblíbeného domácího zvířete (s. 54).

Dětem autorka předkládala tabule z TAT v pořadí: 9BM Čtyři muži v montérkách leží v trávě a odpočívají; 14 Silueta muže nebo ženy v osvětleném okně; 15 Vychrtlý muž se sepjatýma rukama mezi náhrobky; 12GB Člun vytažený na břeh říčky; případně 19 Pochmurné formace mračen, které visí nad sněhem pokrytým domkem. A to se žádostí, aby ke každému obrázku vyprávěly jakýkoli příběh, který se jim bude líbit; aby pověděly „co se stalo předtím, co se děje teď a jak to dopadne“ (s. 56). Vyprávění nahrávala na diktafon. Předmětem výzkumného zájmu autorky bylo vyprávění k tabuli 15 Vychrtlý muž se sepjatýma rukama mezi náhrobky. Přepisy těchto vyprávění autorka prezentuje na 6 stranách kapitoly 10. Příloha č. 1 – přepis rozhovorů (s. 78–83).

Vyprávění dětí autorka podrobila tematické analýze. A to tak, že texty opakovaně pročetla; hledala kategorie témat, které se vyskytovaly ve většině příběhů; snažila se dobrat k minimálnímu počtu kategorií, který by pokryl všechna témata; všechna témata se snažila zařadit pod vynořující se kategorie.

Ad výsledky disertace – Jaké nové poznatky přinesla?

Výsledky tematické analýzy prezentuje autorka v kapitole 8. *Analýza příběhů* (s. 62–75). Zde se lze dozvědět, že se nakonec dobrala k 6 kategoriím: 1. *Pocity spojené se smrtí*; 2. *Fyzické i psychické příčiny smrti*; 3. *Vztah mezi živými a mrtvými*; 4. *Co se děje po smrti*; 5. *Smrt jako*; 6. *Prvky z filmů a literatury*. Výsledky tematické analýzy pak autorka diskutuje na 2 stranách kapitoly 9. *Závěr* (s. 76–77).

Za problematickou pak lze nejdříve označit kvalitu provedené tematické analýzy. Pro ilustraci konkrétněji proberme jen dvě kategorie.

U té celý příběh shrnující kategorie *Smrt jako* není jasné, proč z jejího hlediska rozebrala vyprávění jen tři děti: č. 1 Lídy (smrt jako odměna), č. 10 Michala (smrt jako paradox) a č. 7 Majky (smrt jako životní skutečnost). Pokud by provedla tematickou analýzu metodologicky důsledně a v souladu se svými proklamacemi, pak by mohla prezentovat úplný, a tudíž bohatší přehled významů, které její děti přisoudily smrti v existenci hrdinů příběhů, které vyprávěly. A troufám, že by mohla dojít i k přesnější charakteristice těch tří významů, které prezentovala. Jen ve třech případech je smrt něco, co se v příběhu živého člověka objevuje jen jako hrozba, v náznaku či se z něj zcela vytěsňuje: č. 11 Jindřiška (chlap vykrádá hroby, aby neumřel hladu a nezmrzl); č. 9 Kuba (pán se bojí, když v noci zabloudí na hřbitově se záhadnými zvuky a světýlkem; doma pak z toho onemocní; po uzdravení jde původce zvuků a světýlka opět hledat, ale nic nenajde; nakonec je mu líto, že se mu to možná jen zdálo); č. 4 Nany (pán zavolal polici kvůli zničenému hrobu své manželky, aby zjistil, že jej zničil sám). Vyprávění Michala (č. 10) pak patří ke třem vyprávěním, ve kterých neumírá hrdina příběhu, nýbrž jen osoby jemu blízké, a smrt je pro hrdinu ztrátou, která je (a) nespravedlivých hnusem, který se pozůstalý snaží trochu napravit (č. 10 Michal: pánovi

umřela žena; byla hodná, ale stejně ji tam žerou hnusní tlustí červy, vyžrali mozek, je celá černá; muž jí nosí kytky, aby to tam bylo hezký); kterou (b) hrdina lituje, byť jde o koloběh života (č. 6 Magda: žena zemřela při porodu; měli syna a ten má taky děti; pán na hrobě své ženy na ní vzpomíná a říká jí, jak se má a tak); kterou (c) si hrdina vyčítá (č. 5 Slávek: neboť poslal syna do války). Ve zbývajících pěti vyprávěních hrdina umírá. Smrt pak může být (1) odměnou na věčnosti (č. 1 Lída: pán chtěl jít za ženou; umrznul; jejich duše šly do nebe, protože byli na všechny hodný). Může být ale rovněž (2) trestem, a to jednak (a) věčným (č. 2 Věrka: muž trápil ženu, ta jej zavrhl a on zemřel; zopakovalo se po smrti s tím, že znovu nezemřel, ale byl pak smutný a přemýšlel, co udělal. č. 8 Honza: za života se muži líbilo, že se jej všichni báli; po smrti straší a cítí se opuštěný), jednak (b) trestem, po kterém mu blízcí odpouští v jakési parafrázi rčení „O mrtvých, jen dobré.“ (č. 7 Majka: otec byl na syny zlý, ti mu utekli, pak i žena a on se utrápil; synové mu postavili hrob, žena mu odpustila a po své smrti je s ním v hrobu). Může však být i „zlým snem“, který hrdinu ještě čeká (č. 3 Petr: Smrtka jej pošle do nebe, on se vyděsí i anděla a běží pryč; nakonec se probudí a zjistí, že to byl sen).

Obdobné je to u té kategorie *Co se děje po smrti*, když autorka rozebírá jen vyprávění čtyř dětí: č. 1 Lídy, č. 3 Petra a č. 11 Jindřišky jako zástupců autorů, v jejichž vyprávění existuje posmrtný život, a č. 6 Magdy jako zástupce autorů, v jejichž vyprávění posmrtný život neexistuje. Autorka tedy mohla podat úplné třídění všech jedenácti vyprávění. Především však, se v této subkapitole nemusela věnovat té neobratné diskusi o tom, zda v případě existence posmrtného života ve vyprávění jde o vliv náboženských představ nebo četby knih či sledování televize – což navíc nejsou alternativy (srovnej s. 70). Spíše měla tematizovat metodologické omezení svých dat, při jejichž sběru nezpytovala, zda autoři ty světy fiktivních hrdinů a jejich příběhů (přepokládáme-li, že ani jedno vyprávění nebylo pojato jako skutečné svědectví o reálné události) chápou jako realistické nebo jako fiktivní (pohádkové, fantasy apod.). Jinými slovy, autorka vůbec nezpytovala, zda děti skutečně věří v posmrtný život, nebo v něj nevěří vůbec a jen jej použily při fabulaci příběhů, případně v něj věří jaksí částečně. A spíše pak měla tematizovat otázku, jaký psychologický status by měly ty výše zmíněné představy o významu smrti v existenci hrdinů těch příběhů, které počítají s posmrtným životem, když by v něj autoři příběhů nevěřili či věřili jen částečně.

Následně lze označit za problematickou absenci diskuse mezi provedeného výzkumu (Např. hledáme-li děti, které by dle odborné literatury neměly disponovat tzv. dospělým konceptem smrti, nedozvěděli bychom se více, kdybychom do svého výzkumu zahrnuli i tento předpoklad; a pak buď s danou výzkumnou situací oslovili pro srovnání i dospělé osoby a/nebo prověřili disponování oním „dospělým konceptem smrti“ dle definice odborné literatury?); a kvalitu diskuse výsledků tematické analýzy s odbornou literaturou.

Autorka v kapitole 9. *Závěr* tvrdí, že svými poznatky potvrzuje teorii V. Příhody, dle kterého se děti „pohybují během svého vývoje nikoli jednosměrně od konkrétního k abstraktnímu, nýbrž záblesky abstraktního myšlení se objevují již v období mezi 3. a 6. rokem“ (s. 76). Pojmenování těch poznatků a argumentaci zmíněného závěru formuluje v následujícím odstavci: „V příbězích dětí, které by ještě neměly dosahovat abstraktního stádia myšlenkových operací, se totiž objevují jevy jako je paradox (hodný člověk – ošklivá smrt), koloběh života, schopnost zemřít tzv. z psychických příčin, nebo názor, že vzpomínání na zemřelého člověka znamená jakési „bytí s ním“ a může být úlevné. To jsou všechno myšlenkové operace obsahující určitou míru abstrakce. Možná tedy není daleko doba, kdy teorii od konkrétního k abstraktnímu vyměníme za nějakou jinou, která bude lépe odrážet skutečnost.“ (s. 76–77) Diskuse výsledků tematické analýzy s odbornou literaturou je tedy problematická svou chudobou; ta chudoba by mohla odpovídat výzkumné zprávě pro časopis, který rozsah příspěvků omezuje počtem 5–10 stran – neodpovídá však formátu disertace.

Dále je diskuse výsledků tematické analýzy s odbornou literaturou problematická neadekvátností vůči encyklopedické části textu disertace, ve které se autorka věnuje prezentaci odborné literatury o problematice představ smrti u dětí: 3.1.3 *Narativní přístup ve výzkumech dětských představ smrti* (s. 18–19); 4. *Pohled vybraných psychologických teorií na představy smrti u dětí*: 4.1 *Teorie S. Freuda* (s. 20–31); 4.2 *Teorie J. Piageta* (s. 31–43). Konkrétně jde o to, že autorka se vůbec nevěnuje diskusi vlastních výzkumných zjištění s psychoanalyticky orientovanými autory – přesto, že (a) té kapitole 4.1 *Teorie S. Freuda* věnuje 12 stran z celkem 93 stran své disertace, tedy více jak 1/10 textu (počítaje od titulního listu přes přílohu po seznam literatury); přesto, že (b) tu kapitolu končí tvrzeními, ve kterých sugeruje, že inspirace psychoanalytickou teorií bude při rozboru jejích empirických dat hrát „nezastupitelnou roli“ (srovnej s. 31); a přesto, že v této kapitole sugeruje práci s přehledovou studií *Young children's understanding of death* z roku 2005 od Virginia Slaughter (srovnej s. 30), která psychoanalytický výzkum probírá jako jednu ze tří orientací (vedle výzkumu piagetianského a výzkumu smrti jako biologického pojmu).

Konečně je diskuse výsledků tematické analýzy s odbornou literaturou problematická neadekvátností vůči samotné odborné literatuře. Pro ilustraci konkrétněji proberme jen tři body.

Za prvé, neadekvátní je výklad Příhody jako autora, který by zdůrazňoval „záblesky abstraktního myšlení již v období mezi 3. a 6. rokem“. Autorka tento výklad vyvozuje z Příhodova tvrzení „Světový názor dětí od třetího do šestého roku se týká kosmologie a kosmogonie (vzniku světa), života a smrti, sexu, rodinných vztahů, mytických bytostí a magických pověr.“ (s. 43) A to tak, že píše: „Z výše řečeného dovozují, že pokud tři až šestileté dítě přemýšlí o rodinných vztazích, stejně o vzniku života a sexu, (sic) musí myslet způsobem, který Piaget nazývá abstraktními operacemi. A to daleko dříve, než do něj (sic) dospějí podle teorie kognitivního vývoje.“ (s. 43) (Nedisciplinovanost v pravopisu a věcná v opakování výčtu témat, o kterých děti přemýšlí, zde doprovází nedisciplinovanost ve čtení Příhody.) Citovanou tezi jsem ve svém čtvrtém nezměněném vydání *Ontogeneze lidské psychiky I* z roku 1977 našel v kapitole *V. Druhé dětství*, v subkapitole 4. *Intelektuální rozvoj* (na s. 224; nikoli na s. 248). V celé kapitole se mi nepodařilo najít nějaké to zdůrazňování „záblesků abstraktního myšlení již v období mezi 3. a 6. rokem“. Zato jsem tam našel téměř půl stránky charakteristik představ o smrti dětí ve věku 3–7 let, včetně citací dětí. A hlavně je zde Příhodova souhrnná charakteristika myšlení dítěte v posledním odstavci subkapitoly: „Tento specifický způsob logického uvažování (intuitivní a fantastický) je podmíněn konkrétností a synkretismem dětského nazírání, jež je dosud na stupni neúplné diferenciacie pojmů, takže neúplná zobecnění ještě neumožňují postihování vztahů mezi členy přírodních a sociálních situací.“

Za druhé, neadekvátní je výklad Piagetovy teorie kognitivního vývoje jako „teorie od konkrétního k abstraktnímu“. Autorka sama pracuje s tím Piagetovým úvodem ke studiu jeho výzkumných zpráv z předchozích 40 let výzkumů: *Psychologie dítěte* – a ví, že Piaget používá k označení té poslední vývojové fáze označení „formální myšlení“ či „formální operace“, a nikoli „abstraktní myšlení“ či „abstraktní operace“. V kapitole *V. Pubescent a výrokové operace* se pak mohla dočíst, že pokud Piaget pracuje s terminologickým párem „konkrétní x abstraktní“ v souvislosti s charakteristikou formálního myšlení, pak má platnost na nově osvojovanou schopnost hypotetického myšlení, resp. myšlení o myšlení. Např. hned ve druhém odstavci zmíněné kapitoly můžeme číst: „Často se popisuje prudký citový a sociální vývoj v adolescenci, ale ne vždy se chápe, že jeho nezbytnou a předběžnou podmínkou je přeměna myšlení, která umožňuje jedinci pracovat s hypotézami a usuzovat o výrocích bez přímé souvislosti s konkrétním reálným konstatováním.“ A ta výše zmíněná formulace: „pokud tři až šestileté dítě přemýšlí o rodinných vztazích, stejně o vzniku života a sexu, musí myslet způsobem, který Piaget nazývá abstraktními operacemi“ – vzbuzuje

podezření, že autorka ale vůbec nepochopila Piagetovy pojmy konkrétní operace a formální myšlení; dále pak pojmy animismu, artificialismu, antropomorfismu, finality a magické kauzality v předoperačním myšlení dítěte ve věku 2–7 let; a vlastně, že nepochopila nejen celou jeho knihu *Psychologie dítěte*, ale ani knihu *The child's conception of the world*, kterou taky cituje a ve které Piaget podává zprávu z výzkumů vývoje pojmu vzniku slunce, měsíce, vod, rostlin atd., pojmu života, vědomí, myšlení či snů u dětí ve věku 4–12 let.

Za třetí, neadekvátní je výklad badatelské agendy výzkumů „následníků Piageta“ jen jako „testování pochopení jednotlivých charakteristik pojmu smrt“, resp. zjišťování, jaké procento daného věku již má osvojenou určitou charakteristiku smrti“ (s. 76); a jen v potvrzování Piagetovy teorie 4 stádií vývoje myšlení v dětském věku. Jen dle již zmíněné Virginia Slaughter je zde rozdíl mezi badateli, kteří se snaží dobrat konkretizace toho předoperačního, konkrétně operačního a formálně operačního chápání pojmu smrti, a badateli, kteří zkoumají vývoj pojmu smrti jako biologický pojem, a to jako vývoj tzv. domain-specific (vs. domain-general), v perspektivě alternativní, nanejvýše neopiagetianské, k té piagetianské. Dále, nejde jen o vývojově psychologické výzkumy transverzální či longitudinální, ale též o výzkumy akční, při kterých badatelé zjišťují, do jaké míry lze třeba i v předškolním věku vývoj chápání smrti jako biologického pojmu urychlit. Navíc je zde ještě podstatná diskuse o tom, jak je to vlastně s tím tzv. zralým či dospělým konceptem smrti – nakolik se vyčerpává pojetím smrti jako biologickou událostí; a jak to v dětském věku vypadá s vývojem chápání těch stránek komplexního dospělého pojetí pojmu smrti, které se nevyčerpávají pojmovou strukturou biologické události. (Například do této diskuse – mezi jejíž aktéry patří Heinz-Joachim Klatt, kterého autorka uvádí v seznamu literatury, v textu na něj však nikde neodkazuje – by autorka rovněž mohla vstoupit v rámci diskuse výsledků tematické analýzy s odbornou literaturou, a to minimálně se svou kategorií významů, které její děti přisoudily smrti v existenci hrdinů příběhů, které vyprávěly.)

Ad Zda disertace splnila stanovený cíl?

Autorka formuluje cíl výzkumu v *Abstraktu* (s. 3), v kapitole 2. *Úvod* (s. 7) a v kapitole 6.1 *Cíle výzkumu, volba metody, kritéria výběru dětí* (s. 53). Vždy však nějak krkolomně (nejvíce krkolomně snad v tom *Úvodu*, když tematickou orientaci na představy dětí o smrti prohlašuje za východisko z nouze poté, když „nebyla s to nalézt způsob, jakým zkoumat představu dětí o životě“; „zodpovězení otázky, jaká je představa dětí o smrti“, pak označuje za „sekundární“ cíl). Pokud se pokusíme o stručnou parafrázi těch jejích formulací a vezmeme za závazný název práce, pak by formulace cíle disertace mohla znít: Lepší porozumění představám/chápání smrti u dětí. Soudím pak, že cíle bylo dosaženo jen částečně, a to především proto, že autorka odbyla tu diskusi výsledků tematické analýzy shromážděných dětských vyprávění s odbornou literaturou, ve které by mohla vyargumentovat, v čem je to jí nabízené porozumění představám smrti u dětí lepší, v čem může odbornou literaturu obohatit.

Ad aktuálnost zvoleného tématu + význam pro další rozvoj vědy a společenskou praxi

O tématu se nedá říct, že je „aktuální“ ve smyslu konjunkturálního zájmu badatelů či nějaké naléhavosti společenské poptávky. Odkážeme-li na již zmiňovanou přehledovou studii Virginia Slaughter, tak novodobá tradice výzkumu dětského chápání smrti trvá přes 50 let. Téma je tedy spíše „dobře zavedenou a rozvíjející se oblastí“ výzkumu v dětské, potažmo vývojové psychologii – a to s přesahy jak do obecnějších oblastí „cognition“ na jedné straně a „death studies“ na straně druhé; se zmíněnými ambicemi provádět i akční výzkumy možností

ovlivňování vývoje; i s ambicemi promýšlet implikace užitečné pro praktiky, kteří musí pracovat s dětmi, které jsou konfrontovány s reálnou smrtí svých blízkých.

Respekt k autorčině vlastní úvaze o významu jejího výzkumu pro rozvoj vědy (který by mohl spočívat v tom, že nabízí svůj skromný příspěvek k tomu, aby se přiblížila „doba, kdy teorii od konkrétního k abstraktnímu vyměníme za nějakou jinou, která bude lépe odrážet skutečnost“ – viz výše) podkopává výše zmíněná neadekvátnost výkladu Piagetovy teorie kognitivního vývoje jako „teorie od konkrétního k abstraktnímu“. Úvahám o praktické využitelnosti získaných poznatků se autorka nevěnuje vůbec – i když, jak bylo zmíněno výše, této výzkumné orientaci nejsou cizí.

Ad Zda disertace splňuje podmínky kladené na toto řízení

Soudím, že i u výzkumu pro formát disertační práce lze tolerovat více než skromný rozsah empirického materiálu; že není třeba trvat na metodologickém principu tzv. saturace výzkumu, dle kterého by počet oslovených dětí neměl být dán apriorním svévolným rozhodnutím, ale vyprávění by autorka měla sbírat tak dlouho, dokud se nepřestanou objevovat zásadněji nové subkategorie alespoň té celý příběh shrnující kategorie *Smrt jako*. Při zvoleném designu výzkumu však nelze tolerovat zmíněnou problematickou kvalitu provedené tematické analýzy. A tolerovat nelze ani zmíněnou problematickou kvalitu diskuse výsledků tematické analýzy s odbornou literaturou a absenci diskuse mezi provedeného výzkumu. To by šlo tolerovat u práce bakalářské či diplomové a zohlednit klasifikačním stupněm „dobře“. Nárokům na disertační práci tak autorka bez pochyb dostala jen v množství titulů uvedených v seznamu literatury (130). (Ale systematickou kontrolu jsem neprovedl; náhodou jsem narazil jen na to, že v seznamu literatury jsou uvedené tituly od H.-J. Klatta a V. Pokorné, na které jsem v textu nenašel odkaz.) V souhrnu tak soudím, že disertace nespĺňuje podmínky kladené řízením a nedoporučuji disertaci k obhajobě.

V Praze 18. 8. 2015

PhDr. Miroslav Klusák, CSc.